

Euskararen azpibariatateak, Pedro de Yrizarren ekarpen berria

KOLDO ARTOLA

ESKERRAK EMAN

Udaleko alkate jauna, entzuleak, Yrizarren familiartekoak eta Euskalerrriaren Adiskideen Elkartekoak, agur eta eskerrik asko hitzaldi honetarako gomita luzatzeagatik.

Hitzalditxo hau bi zatitan banatzea bururatu zait. Lehenengoa, Pedro de Yrizar zena oroitu, omendu eta utzi dizkigun ekarpenetariko bat agerian jartzeko, eta, bigarrena, nire harekiko harremanaren eta elkarren arteko lanaren berri, laburki bada ere, emateko.

Euskararen azpibariatateak, Pedro de Yrizarren ekarpen berria

Duela urte gutxi arte, Louis-Lucien Bonaparte printzearen mapa oinarri, euskara euskalki, azpieuskalki eta bariatatetan ikusi izan dugu sailkaturik. Yrizar, aditzaren morfologia oinarri hartuta, urrunago joan zen oraindik eta, bilduz joan zen datuak sakonki aztertu ondoren, azpibariatateak iradokitzen iritsi zen. Badakigu, jakin, horrez gainera, fonetika, sintaxia eta lexikoa kontuan hartzeko gaiak direla eta, hauek gabe, saio hori maingu edo ez-oso geratzen dela, baina, aditzaren morfologiari dagokion neurrian behintzat, iradokizun hori egiteko adore eta ausardia izan zuen.

1981. urtean argitaraturiko *Contribución a la dialectología de la lengua vasca* lan ezagunean, gerora etorriko zen *Morfología*-ri bu-

AZKOITIKO UDALA

AZKOITIAN
EUSKAL JAIEN MENDEURRENA
1910 - 2010

PEDRO YRIZARRI OMENALDIA
BERE JAIOTZAREN 100 URTEMUGAN

Hitzaldia

Koldo Artola, Pedro Yrizarren laguntzailea
Urriaren 20a, asteazkena, 19,00 orduetan.

ruzko lan luzea nolabait iragarritz zetorren hartan, Bonaparteren euskalkietako sailkapena begi-bista aurrean jartzen zigun. Printzearen mapan euskara zortzi euskalkitan banaturik agertzen bada ere, handik urte batzuetara, Azkuez geroztik bereziki, erronkaria Zubereratik berezita agertzea egokitzat jo izan da.

Euskalkien sailkapen horri ukituren bat eman zion Yrizarrek, hale-re: Elgoibarko euskara, adibidez, Azkueren ustearekin bat eginez, Bizkaieratik atera eta Gipuzkeraren barruan kokatu zuen.

Errenteriakoa, berriz, Mitxelenaren iritzia men eginez, Gipuzkeratik atera eta Lezokoari atxikiz, Iparraldeko Goi-Nafarreraren esparruan sartu zuen.

Baztango euskararen kasuan, printzearen mapan Goi-Nafarreraren azpieuskalkitzat hartua, Yrizarrek hortik atera eta, oso-osorik, Lapurteraren baitan kokatu zuen. Oso aldaketa garrantzitsua izan zen hau, Bonapartek berak, bere mapa argitaratu ondoren horren koka-penari buruzko iritzia aldatu zuelako, jende artean hain ezaguna ez bada ere.

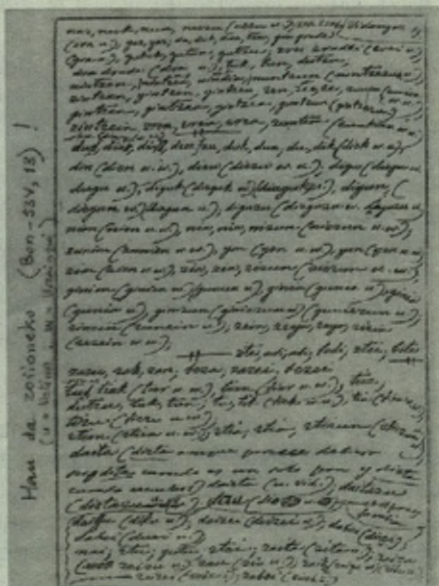

Aldaketa nabarmena egin zuen Yrizarrek, halaber, Nafarroa Behereko lurraldearen hegoaldean; izan ere, Baigorri eta Donibane-Garazi herrien arteko sei herri txiki, Irulegi, Anhauze, Luzalde, Arnegi, Askarate eta Lasa zehazki, hango mendebaldeko euskalkitik atera eta ekialdekora eraman zituen, herriotan zukako alokutiboaren erabilera ohikoa dela kontuan hartuta.

Zubereraren baitan, alde batera utzita Zuberoa guztian ez dela Zubereraz egiten, Yrizarrek ez zuen ezein bereizketarik egin, ez euskalkia bera

baino gutxiagoko neurrian ere. Badira iparraldea, erdialdea eta hegoaldea bereizten duten gauza batzuk, baina, antza denez, munta txikikoak iruditu bide zitzazkion gure Pedrori. Hegoaldetik iparraldera kurritzen duen ibaiaren bi aldeetara kokaturiko herriek aurkezten duten barne-kohesioa, edozein kasutan, lurraldean aspaldiko tradizioa duen paxtualaen fenomenoari zor omen zaio, hein handi batean bederen.

Ezberdintasunen artean baten bat alpatzeaga-

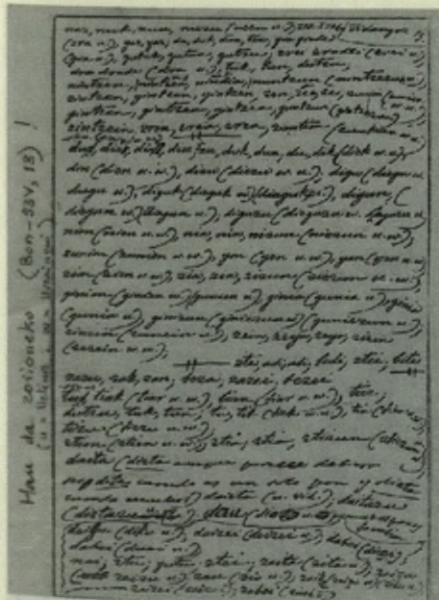

tik, anekdota gisa-edo ia-ia, lurralde honen ipar-ekialdean kokatu Ospitalepeko baserri batean, don Pedorentzat inkesta bat egiten ari nintzen egun batean, berriemallearengandik adituriko erantzun zapo-retsua aipatuko dut. Euskal Herriko hainbat lekutan ohikoa den *diñat* era ('nik hura', singularra, noketan) berriemalleak *diant* ematean, nik hari inguruko zenbait herritan *diñat* bildurik nengoela esan eta, zera erantzun zidan: 'bai, emaztiak e hala erraiten dizú, bena hua dúzú Barkoxeko; heben, diant'.

Don Pedrok, baina, aldaketok nahitaezkoak izatekotan egiten zituen bakarrik, printzearen oso jarrailzaile leiala baitzen eta, halako-
ren baten egin beharra oso garbi ikusi ezean, nahiago izaten zuen gauzak ez mugitu.

Oroitzen naiz, behin, diodan hau erakusteko, Nafarroako Anue ibarraren hegoaldeko herri txiki batzuk (ibar hau Iruñetik Belateraino-ko errepide ondoan dago) Odietako auzo-ibarrekoeekin batzeko egin nion iradokizun xumeaz, hauekin hobeto egongo ziren ustez, baina, hala egitekotan euskalki batetik beste batera, Iparraldeko Goi-Nafa-

rretatik Hegoaldekoa eraman beharko zituen herrikkok eta, noski, agian ez zen ere horrenbestera inokoa izango. Baina, edozein kasutan, balizko aldaketa hura egin beharren premia garbi ikusi ez zuenez, ez egitea erabaki zuen.

Alea edo bikorra galbahetik igarotzean nola, Yrizarren lanak, sakontasunean xehe-xehe aztertuta, denbora asko eramango liguke eta ez da, ez, orain, horietan murgiltzeko unerik egokiena, hitz egiteko denbora labu-

rra dugun honetan. Oraingo nire asmoa, baina, Yrizarrek iradoki azpibariatatean aipamena egitea da, axaletik bada ere, ez baitakit halako gaita orain arte garatu den, ezta, aipatu baldin bada, oihartzunik izan duen ere.

Adibide bat ekartzeagatik, eta mendebaldetik hasita, Bonapartek Bizkaiera deitu zuen euskalkia hiru azpieuskalkitan banatu zuen: Mendebaldekoa zazpi zatitan, Ekialdekoa (Markinakoa) zati bakarrean eta Gipuzkoakoa bitan. Beraz, hor euskalki horren baitan, hiru azpieuskalki eta hamar bariatate agertzen zaizkigu. Yrizarrek, egoera horretan sakonduz urrunago joan eta, Bizkaieraren eremuaren barruan soil-soilik, hogeita hamar azpibariatateko kopurua eman zigun.

Beste adibide bat ere emango dut, hemen, Azkoitian gaudela baliaturik: printzeak Gipuzkera deitu zuen euskalkia ere hiru azpieuskalkitan banatu zuen: Iparraldekoa hiru zatitan, Hegoaldekoa (Zegamakoa) zati bakarrean eta Nafarroakoa bitan. Euskalki honen barruan, beraz, hiru azpieuskalki eta sei bariatate agertzen zaizkigu. Yrizarrek, kasu honetan, hogeita hamahiru azpibariatateko kopurua eman zuen.

lekutan, balizko azpibariatateez mintzatuko baldin bada, ezinbesteko erreferentzia gertatuko dena.

Euskalkien arteko marra batzuk argiak direla denok dakigu; Mutriku eta Ondarroa herrien artekoa deigarria da, tartean ez mendirik ez bestelako oztopo orografiko nabarmenik ez izatean. Hemendik gertu ere badugu beste adibide bat: Elosu auzoko baserririk gehienak Azkoitia aldera lerratzen direnez, Gipuzkeraz ari dira, baina gainerakoak, Bergara aldera begira daudenak, Bizkaieraz. Hor bai, mendiak eragiten du banaketa, Udanak Legazpiko Gipuzkera eta Oñatiko Bizkaiera banatzen duenaren antzera.

Azpibariatateen kontua bestelakoa da. Ulertzen erraza izango den adibide bat aipatuko dut, Gipuzkera oinarri hartuta. Aurrena euskalkia dugu: Gipuzkera; bigarren, horren azpieuskalkia: Iparraldeko Gipuzkera, adibidez; hirugarren, bariatatea, kasu honetan Hernanikoa, eta, ondoren, honen baitan, horretarako zio edo motibo aski garbia ikusten denean, azpibariatatearen kalifikazioa. Hernaniko bariatatea lau azpibariatatetan banatu zuen Yrizarrek, 'propia', 'nororiental', 'de Usurbil' eta 'de Orio', bere hitzak erabiliz.

Eta zertan oinarritu zen banaketa hauek egiteko? Har ditzagun elkarrengandik gertu dauden herri horietako bi, Hernani eta Usurbil, tartean Lasarte dutela. Azken honetan, Oria ibalaren saihetsean, ezberdintasun garrantzitsu bat agertzen da; hau da, 'nik hari hura' eta 'hark niri hura' adierazteko, bi esparruetan, Hernanitik Lasarte aldera zein Usurbildik Lasarte aldera, 'nion' eta 'zi(d)an' izanik ere, hiketan mintzatzean ezberdintasuna agertzen da, zeren, esaterako, Hernani-Lasarte aldean 'nioken/nionen' eta 'zi(d)aken/zi(d)anen' moduko erak erabiltzen dituzten bitartean, Usurbil-Lasartekoan 'nitxon/nitxonen' eta 'sitxai/sitxai(an)an' dira entzuten direnak, Lasarte herria, beraz, bietatik elikatzen dela.

Baztan aldean, esaterako, hiru esparru nagusi dakusagu. Belate-tik behera, Basaburuko lurraldeetan sartu bezain laster, lau herri ditugu: Almandoz, Aniz, Berroeta eta Ziga. Baztan osoan *ñ*-a ezaugarritzat duten bakarrak dira, *ziñen* eta *giñen* moduko erak, adibidez. Ibarrera jaitsi eta, Erbera-Elizondoko lurraldeetan, Baztango zabaletan, ez dago jada halakorik, baina *zaitzue* eta *duzue* moduko adizkiak partekatzen dituzte basaburuarrekin. Ipar aldera jo eta,

Baztangoiza deitu esparrura iristearekin bat, azken era hauek zaitze eta *duze* dira, Erberea-Elizondorekin *n*-ren erabilera partekaturik ere.

Horrelako ezberdintasun ttikiak, baina, ez dira beti askietsiak azpibariatateen arteko marrak irudikatzeko eta, honela, Erberea-Elizondo eta Baztangoiza batera sailkatu zituen Yrizarrek, azpibariatate 'propioa' deituz, Basaburukoari 'hegoaldekoa' eta, baserriz osaturiko eremu batean bilduriko informazioa kontuan harturik ikusi uste izan zuen hirugarren azpibariatate bati 'ipar-mendebaldekoa' deitu zion.

Morfologia kontuez hitz egiten hasi eta luzaz aritzeko modua izango genuke. Parentesi ttiki bat eginda, esaldi labur batean aditz eta hitz deklinatuak lotuz, datu dexenterik bil daitekeela ikus dezakegu. Lapurdiko itsas aldeko Getaria-Bidarte-Ahetze triangeluan, adibidez, non 'gara' esateko *gai* batez balliatzen diren (Lapurterazko *gare gae gai*), *gain gai amain ikusteat* moduko esaldiak ohikoak diren bitartean, Erronkaribarko Izaba-Uztarrozen *xoanen gra amaren ekustra* izango genukeen. Lehen kasuan, Lapurdikoan, bokalen arteko kontsonante leunak desagerturik eta ondoko diptongazioak dakuski-gu eta, bigarreanean, Erronkaribarkoan, guztiz alderantziz, kontsonanteak mantendurik, baina adizkiak laburbilduta. Gauza bera aditzera eman nahi eta emaitza aski ezberdina.

Azpibariatatera itzuliz eta Nafarroatik atera gabe, Artzibarko iparraldean, azken urteotan zer esanik franko eman duen Itoizko urtegitik iparraldera, Yrizarrek beste muga bat marraztu zuen, nire ustez egokia, ibarraren iparraldean itxuraz Aezkoatik sarturiko *dakot / neko* moduko adizkien presentziak bultzaturik. Hots, Bonaparteren denboran bildu zen Urizko dotrinan (herri hau ibarraren erdialdean dago) *dio / nion* gisako erak agertzen badira ere, iparraldekoetan, arestian esan bezalakoak agertu zitzaizkigun. Zera honek eman zion, gainera, jarreraian alpatuko dudana egiteko ekaia, azpibariatateak usaindu, sumatu, ikusi eta aldarrikatzeko joera aparta erakutsi baitzuen Yrizarrek aspaldidanik.

1985. urtean, Aingeru Irigarai nafar ikerle eta euskaltzain ospetsua hil berria zelarik, Eusko Ikaskuntzak hari omenezko liburua, liburu mardula, eskaini zionean, Yrizarrek honako titulua zeraman lanarekin hartu zuen esku: 'Aparición y desaparición de las formas verbales en -ako, -eko, en el alto-navarro meridional'. Denbora gutxi egiten zuen orduan, don Pedrokekin harremanetan jarri eta hari la-

guntzeko xedea hartua nuela, lan horretan, jada, agerian geratzen denez.

Material hauek, lehendik zituen beste batzuekin eta hainbat laguntzailek ekarritakoekin batera (horien artean Iñaki Gaminde bilbotarraren ekarpena aipatzeko modukoa da), neurea ere tarteko, balliatu zituen gero Yrizarrek *Morfología del verbo Alto Navarro Meridional* izeneko liburua osatzeko.

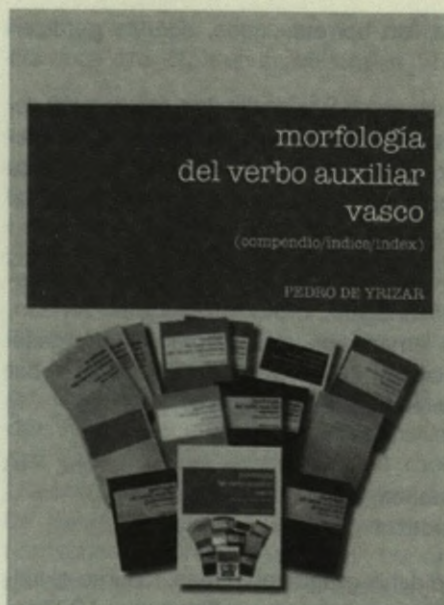
Morfologiari buruzko lanak 1991 eta 2002 urteen artean plazaratu ziren, Yrizar, adin handikoa izanagatik, bizkor eta gogotsu zenean, bere lana bukatuta ikusteak eman zion pozaz zoraturik. Hamasei liburuz osaturiko lanari, geroago, 2008. urtean, *Compendio* bat erantsi zitzaion, hura gure artetik desagertu eta gero.

Pedro de Yrizar ezagutu nuenekoa; harremanen hasiera eta lankidetzeta

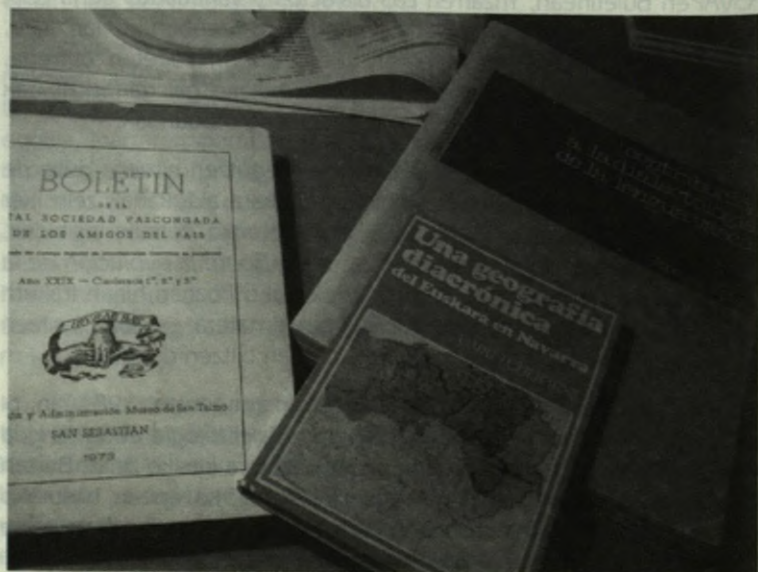
Yrizarren lan batzuk aspaldidanik ezagutzen nituen. Gaurko ekitaldi honen antolatzaile Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteak, 1973an, RSVAPen Buletinean, Yrizarren *Los dialectos y variedades de la Lengua Vasca - Estudio lingüístico-demográfico* izenburuko lan luze, sakon eta aberatsa argitara eman zuen, 75 orrialdeetan barrena. Lanaren izenak berak adierazten digu zer-nolako gai garrantzitsuak jorratzen dituen, edonoren jakin-mina asetzeko modukoak.

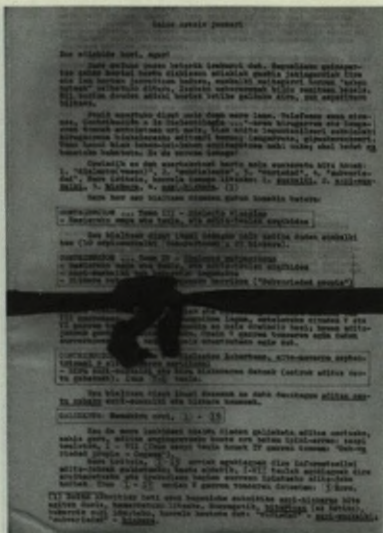
Baina, Yrizarren beste lan batzuk ere ezagutzen nituen, 'Julio de Urquijo' Seminarioak, Euskaltzaindiaren Euskara aldizkariak zein Iker Sailak eta Arabako Foru Aldundiak argitaraturiko batzuk, adibidez, hala nola haren aitatasuna agertzen ez duen *Sobre la evolución de la lengua vasca* izeneko lana, Yrizarrek Poloniako Poznan hirian irakurri zuen hitzaldi bat, Poloniaraino hitzaldi bat ematera ere Joan baitzen gure gizona, tamaina txikiko separata batean biltzen dena.

1973ko *Los dialectos...* horretatik etorri zen, antza, 1981ean, bi tomotan, kaleratu zuen *Contribución a la dialectología de la lengua vasca*, ezbairik gabe mugarririk edo zedarria izatera iritsiko zena. Bertan jaso zuen, besteak beste, nik Izaban 1971-75ko epean bildutako zenbait datu. Poz handia eman zidan nik miresten nuen hain ospe handiko gizonak nire lan apala kontuan hartu izanak.

Parentesi ttiki bat irekiz, nire lehenengo datu horiek Erronkariko ibarrean, Izaban eta Uztarrozzen, bildurik egon izanak ni neu Iruñeko alaba batekin ezkondua egotearekin zerikusia izan zuela esan beharrean nago; izan ere, behin ezkondu ezkeru, hamabostean behin joaten ginen biok eta ondoren izan genituen hiru seme-alabak Iruñeko emaztearen gurasoenera asteburu pasa eta, uda denboran, Izabara jotzen genuen hamar-hamabost egun igarotzera. Honek, gainera, Iruñera hain maiztasun handiz joa-

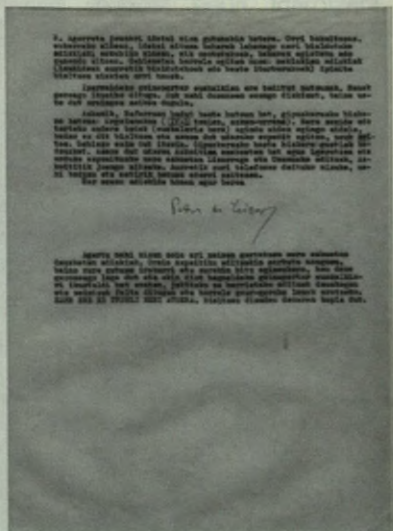

Inkesta eta datu-bilketen mundutxoan, ia oarkabean, sentipenez eta maitasunez edo, murgiltzen hasita nengoan, Erronkaribar, Zaraitzu, Artzibar eta beste ibarren bat ezagutzen bainuen dagoeneko. 1978. urtea izango zen Aranzadi Elkarteko Etnografi Saileko buru Fermin Leizaolak eta haren emazte Miren Egañak Pariseko 'Musée de l'Homme'n eskuratua zuten Marcel Cohen hizkuntzalariaren galdetegi bat aplikatzen hasteko proposamena egin zidatenean, gerora 'Euskalerriko Atlas Etnolinguisti-

koa' EAEL-en onarria izatera etorriko zena. Eta nik gogo onez onartu.

Horren ondorioz, denbora hartan Aranzadin egin beharreko lanei begira bereziki, Nafarroako lekuriq higatuenetako esparruetan mugitzen hasi nintzen, hainbat ibar eta herri txikitan balizko euskaldunen baten eskizian, inor aurkitzekotan, halakoa adin handikoa izango zela jakinda.

Inkesta batzuk egin eta, handik urte batzuetara etorri zen EAEL hori, bi tomatan, 1983 eta 1990. urteetan kaleratua. Lan garrantzitsu honetan inkestagile-talde handi batek hartu zuen esku, Euskal Herri osoan 190 inkesta inguru bilduz, baina haien artean 80 hautatu behar izan genituen, denak emateko leku ezagatik. Bigarren tomoan, baina,

euskal geografia osoan barrena jasotako ia 300 etnotestu, gehien-gehienak balio etno-linguistikoko handikoak, argitaratu ziren, bi mapekin batera, haietako bat koloreztatu eta tolesgarria.

Eginkizun horretan, beraz, Nafarroako eremuaren luze-zabalean ibili nintzen zein herri izan zitekeen ikerketagai jakin nahian eta horretarako hiru pista baliatu nuen: Bonaparteren mapa (horretan duela 150 urte inguruko euskararen egoera agertzen da), Irigarayren *Una geografía diacrónica del Euskera en Navarra* (horretan 1935ean Nafarroako hainbat herritan euskarak pairatzen zuen egoera gehienetan txarraren berri ematen da) eta Yizarren *Contribución* delakoan agertzen den hainbat eta hainbat datu demografiko-linguistiko.

Yizarrekin harremanetan jarri nintzenez, liburuon oparia egin nion, berak, oso esker onekoa beti, gogotik hartu zuena. Esan beharrean naiz, gainera, lan hori asko erabili zuela aditzari buruzko bere geroko *Morfología* lanetarako, zeren egia baldin bada ere EAEL-eko galdeketa aditzari buruzko galdera askorik ez dela, arestian aipatu etnotestuetan adizkera asko eta asko agertzen da, zein bere inguruabarrean, bere lanerako oso ballagarria suertatu zitzaiona.

Yizarren *Contribución* lanera itzuliz, haiek eskuratzean ohartu nintzen ezen, Bizkaiko eta Gipuzkoako lurraldeetan datuz gainezka zegoen moduan, Nafarroan zuen datu-kopurua ez zela nahi bezain oparoa. Orduan bururatu zitzaidan, beste ezertan hasi aurretik, inkesta ttiki bat egitea saio xume bezala, berak, don Pedrok, datu falta nabarmena zuen bi bazter-lekutan: hego Esteribarko llurdotzen, alde batetik, eta ipar Artzibarko Arrietan, bestetik, biak ere Bonapartek Artzibarko bariatatea deitu zuen esparruan, 'cispamplonés' ere deitu zuen azpieuskalkiaren barruan eta, hau guztia, Hegoaldeko Goi-Nafarrera euskalkiaren baitan.

Don Pedrori bidali nion lehenengo eskutitza 1983ko martxokoa da. Agurtu, nire burua aurkeztu, izabako euskarari buruz egina nuen lana kontuan izateagatik eskerrak eman, neure nondik norakoen berri eman eta arestian aipatu bi herriotan, llurdotzen eta Arrietan, bilduriko informazio xumea bidali nion.

Donostiako Aurrezki-Kutxa Munizipaleko langilea nintzen ni; euskara-gabinetea abiatu berri xamarra genuen orduan eta neure lanpostutik gertu Yizar ezagutzen zuen lankide bat nuen: Juan Antonio Garmendia Elosegí tolosarra. Honek eman zidan Madrilgo Yizarren helbidea eta, hori Juan Antoniori nahikoa iruditu ez nonbait, don Pedrori ere gutun bat bidali zion agurtzeko, Juan Antoniorene aita don Pedroren anaia Joaquin-en adiskide handia izan zela oroitarazi eta,

bide batez, niri propaganda ona egiteko, gizon zintzoa eta konfiantzazkoa nintzela-eta esateko.

Nire eskutizari telefono-dei batez erantzun zion don Pedrok. Izugarri poztu zela nire eskutizarekin eta bidalitako datuekin eta laster idatziko zidala. Ez dut aipatu, baina, nirearen bukaera aldean neure burua eskaintzen nuen; hark nahi izanez gero, berari laguntzeko prest nengoela, alegia. Hor erori nintzen ekipo guztiarekin, esan ohi den bezala, ez bainekien orduan, ezin jakin gainera, harreman horrek gozo, atsegin eta oparoa, don Pedro oso gizatiar, jator, hurbil eta maitagarria baitzen bene-benetan, hamasei urte luzez iraungo zuenik, *Morfología*-rekiko liburu guzti-guztiak kaleratuta uzteraino.

Handik gutxira bidali zidan sobre lodi bat, informazio pilo batekin, Bonaparteren lan batzuen fotokopiekin eta auskalo zenbat gauza gehiagorekin, hori guztia gorri koloreko xingola batekin loturik. Eta, noski, inkestak egiteko formulario bat.

Orduan hasi nintzen, Gipuzkoan, esaterako, gerla denboran Gerard Bähr-ek eginak zituen inkesta batzuk osatzeko Yrizarrek berak propio prestatutako galdetegi batzuk betetzen eta zenbait lekutan

Inkesta osoak ere egiten, hainbat laguni halakoren bat edo bestean, dela erantzule dela biltzaile gisa, laguntzeko eskatzeaz gainera.

Nafarroan, berriz, aurrena premiari handienez zeuden lekuetara joan nintzen eta ondoren, batetik bestera, datuak biltzea interesgarria izateaz gainera, beharrezkoa iruditu zitzaigun hainbat eta hainbat lekutara. Behin alde honetakoa amaitutakoan, Iparraldea genuen zain: Lapurditik abiatu eta Nafarroa Beherean barrena jarraitu, Zube-roan bukatzeko.

Errepideak duela hamar-hogei urte onak ziren jada eta Donostia, ni bertan jaio eta bertan bizi naizeneko herria, ondo kokatuta dago Baiona, Ustaritze, Baigorri eta Garazi edota Donapaleuranzko bidea hartu-eta, handik Zuberora joateko. Hortik aurrera zer erantsi beharrik ez dago, sumatu egiten da; bidean lagun batzuk egin, lagun benetan bikainak eta haiek ere, laguntzaile gisa, saltsan sarraraztea polita izan zen.

Hitzalditxoa bukatutzat emango dut oraintxe. Hasieran esan bezala, bigarren zati hau Yrizarrekin izan nuen harremanaren berri emateko baliatu dut, hark, bere *Memorias de un vascólogo* liburuan, ni berariaz aipatzeaz gainera, adetasun handia eta esker ona erakusten baitit. Lehenengo zatia berriz, eta hau da garrantzitsuena, hura oroitu eta omentzeaz gainera, euskalaritzaren mundura, aditzarenera bereziki, egin zuen ekarpen izugarriaren inguruan nire iritzi apala emateko erabili dut.

Eskerrik asko denol.